

พิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย

ความตายและการตาย (death and dying) เป็นสิ่งสากลที่เกิดขึ้นกับทุกคนในทุกสังคม แต่กลับมีการศึกษาและทำวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้น้อยมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความตายและการตาย ได้ถูกทำให้กลายเป็นเรื่องต้องห้ามในทัศนะแบบสมัยใหม่ อีกทั้งแม้ว่าเราจะสามารถเฝ้าสังเกตการณ์ร่วมอยู่ในขณะที่เกิดการตายขึ้น เช่น ญาติหรือบุคลากรทางการแพทย์ซึ่งเฝ้าคนไข้อยู่จนสิ้นลม เป็นต้น แต่การตายก็นับเป็นประสบการณ์ส่วนบุคคลของผู้ตาย ซึ่งผู้อื่นที่แวดล้อมอยู่ไม่สามารถมีประสบการณ์ร่วมได้ อีกทั้งผู้ตายก็ไม่สามารถบอกเล่าถ่ายทอดสิ่งที่ตนประสบแก่ผู้อื่นได้ ความตายจึงเป็นสิ่งที่ลึกลับและน่าหวาดกลัว

ในช่วงต้นศตวรรษที่ยี่สิบ งานศึกษาทางมานุษยวิทยาได้ให้ความสนใจกับบทบาทของความตายในสังคมต่าง ๆ รวมทั้งวิธีที่คนในสังคมเหล่านั้น (ที่ไม่ใช่สังคมอุตสาหกรรม) ตอบสนองกับความตาย จุดเน้นหลักของความสนใจนี้จึงอยู่ที่พิธีศพและการไว้ทุกข์ เช่น งานของ เฟรเซอร์ (1913) แรดคลิฟ-บราวน์ (1933) งานศึกษาเหล่านี้ให้ข้อมูลและมุมมองทางทฤษฎีโดยเน้นที่การทำความเข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากความตาย ได้แก่ การจัดการกับร่างผู้ตาย พิธีการที่คนมาร่วมงานมากมาย ระยะเวลาที่ไว้ทุกข์ การทำลายทรัพย์สิน หรือการทำร้ายตนเองเพื่อแสดงความเศร้าโศก เป็นต้น การศึกษาในระยะต่อมาได้มีการพัฒนากรอบแนวคิดและทฤษฎีเพื่อทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์เหล่านี้มากขึ้น

แนวคิดมานุษยวิทยาตามทฤษฎีเชิงโครงสร้าง-หน้าที่ทำความเข้าใจประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับการตาย โดยวิเคราะห์ว่า การตายเป็นช่วงระยะแห่งการเปลี่ยนผ่านระหว่างชีวิตกับความตาย ซึ่งนอกจากจะมีการเปลี่ยนแปลงในทางกายภาพแล้ว ในสภาพหัวใจดวงหนึ่ง ยังมีการเปลี่ยนผ่านทางสังคม ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและการปฏิบัติต่อคนที่อยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านเหล่านี้ เพื่อแสดงถึงสถานภาพทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เรียกว่าเป็น “ความตายทางสังคม” (social death) เช่น แบ่งแยกผู้ที่กำลังจะตายออกจากคนที่มีชีวิต และค่อย ๆ เปลี่ยนพฤติกรรมให้ค่อย ๆ รับรู้ตนเองว่าบทบาททางสังคมของตนนั้นมิได้เป็นบทบาทของคนที่มีชีวิตอีกต่อไป ทั้งนี้เพราะเมื่อเกิดการตายของสมาชิกในกลุ่มสังคมขึ้น ย่อมส่งผลกระทบให้เกิดความระส่ำระสายของความสัมพันธ์ของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ด้วย ในทัศนะแบบโครงสร้าง-หน้าที่นิยมนั้น พิธีศพซึ่งมีรายละเอียดข้อปฏิบัติที่ต่างกันไปจึงมีบทบาทหน้าที่ในการแก้ปัญหาความกลัวและโศกเศร้า และความสัมพันธ์ที่ถูกกระทบใน 3 ลักษณะร่วมกัน ได้แก่ การแบ่งแยกผู้ตายออกไปจากสังคม (separation) พิธีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสภาพ (transition) เช่น ทิ้งศพให้เน่า เผา ฯลฯ และการรวมผู้ตายเข้าสู่โลกใหม่หรือบทบาทใหม่ที่ต่างไปจากโลกของคนเป็น (incorporation) งานศึกษา

จำนวนมากเกี่ยวกับพิธีกรรมการตายยังให้ความสนใจเกี่ยวกับการตีความเชิงสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีศพด้วย

นักมานุษยวิทยาได้ชี้ให้เห็นว่า ในสังคมต่าง ๆ กันนั้น การให้นิยามของการตายนั้นเป็นสิ่งที่ซับซ้อนและแตกต่างออกไป เช่น งานของ Hertz (1960 [1907]) ที่แสดงถึงความแตกต่างของระบบความคิดและความหมายของการตายในกลุ่มที่ต่างวัฒนธรรมกัน ตัวอย่างเช่น ในยุโรปปัจจุบันถือว่า ความตายนั้นคือจุดสิ้นสุดของชีวิต ในขณะที่ระบบคิดของสังคมดั้งเดิมหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นถือว่าความตายเป็นเพียงสภาวะหนึ่งในกระบวนการที่ยาวนานกว่านั้น ซึ่งเริ่มขึ้นก่อนหน้าภาวะที่เรียกว่า “ความตาย” และยังคงดำรงอยู่ต่อไปอีกนานหลังจากนั้น ตัวอย่างเช่น ชาวเมริน่า (Merina) ในมาดากัสการ์นั้นเชื่อกันว่า มนุษย์นั้นเปลี่ยนไปตามลำดับ จากสภาวะเริ่มแรกที่เปียกและอ่อนนุ่ม มาเป็นทารกที่กระดูกยังอ่อนดัดได้ ไปเป็นผู้ใหญ่ซึ่งมีการผสมกันระหว่างส่วนที่แห้งและแข็งคือกระดูก กับส่วนที่อ่อนนุ่มคือเนื้อหนังมังสา เมื่อตายไปศพก็ยังพัฒนาต่อไปอีกโดยมีส่วนที่แข็งแข็งมากขึ้น แต่ก็ยังคงส่วนที่เปียกอยู่ ซึ่งจะค่อยๆ เน่าสลายไปจนหมด จึงถือว่าจบกระบวนการ ดังนั้นสำหรับชาวเมริน่าแล้ว การเปลี่ยนแปลงของร่างกายตลอดชีวิตนั้นเป็นกระบวนการหนึ่งเดียวที่ต่อเนื่องเชื่อมโยงไปจนถึงภายหลังการตาย

ทัศนคติต่อความตายเช่นนี้ย่อมสะท้อนออกมาในการจัดพิธีศพ โดยชาวเมริน่าจะฝังร่างผู้ตายทันทีในหลุมชั่วคราว เพื่อให้ส่วนที่อ่อนนุ่มและเปียกนั้นไหลออกจากร่าง หลังจากนั้น 2 ปี ส่วนที่แห้งและแข็งของร่างกายก็จะถูกนำไปฝังในหลุมศพของตระกูล การจัดพิธีศพถึง 2 ครั้งนี้ก็เพื่อนำมาซึ่งความสำเร็จสมบูรณ์ของกระบวนการแห่งชีวิต ยิ่งไปกว่านั้น การจัดวางส่วนที่แห้งแข็งลงในหลุมศพของชุมชนยังเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงจากการสิ้นสุดความเป็นปัจเจกบุคคลของผู้ตาย และผู้ตายได้หลอมรวมเข้ากับตระกูลเครือญาติในอนุสรณ์สถานซึ่งจะคงอยู่ไปชั่วนิรันดร์ (Block 1971)

การศึกษาในสังคมต่าง ๆ พบว่า ความพยายามที่จะรักษาชิ้นส่วนร่างของผู้ตายให้คงทนไปนานๆ โดยการเก็บรักษาไว้ในสุสานหินนั้นพบเห็นได้ทั่วไปตั้งแต่ประเทศจีนไปจนถึงในยุโรป ในวัฒนธรรมที่เก็บรักษาศพไว้ในสุสานนี้หลุมฝังศพมิใช่เป็นของปัจเจกบุคคลเท่านั้น แต่ทว่าเป็นสถานที่ซึ่งร่างของทั้งครอบครัวและสายตระกูลถูกนำกลับมารวมกัน แสดงถึงสัญลักษณ์ของความ เป็นเอกภาพของครอบครัว อีกทั้งสุสานหินมีลักษณะที่คงทนถาวรเป็นการเชื่อมโยงระหว่างผู้ที่ยังมีชีวิตและผู้ตายที่ถูกฝังอยู่ในผืนดิน ในบางกรณีหลุมศพยังมีบทบาทสำคัญที่สื่อถึงความเป็นชาตินิยมด้วย บรรดาผู้ที่อพยพย้ายถิ่นมักจะให้ความสำคัญเป็นอย่างมากกับการฝังให้ศพของพวกเขากลับไปฝังยังภูมิลำเนาเดิม ตัวอย่างเช่น ชาวคอร์ซิกัน (Corsican) ซึ่งอพยพไปที่สหรัฐอเมริกา นั้น จะยอมใช้เงินจำนวนมากในการสร้างสุสานของตระกูลที่มีขนาดใหญ่เพื่อนำศพของตนกลับไปฝังในดินแดนบ้านเกิด

ยังมีแนวปฏิบัติอีกลักษณะหนึ่งซึ่งเป็นไปในทางตรงกันข้ามกับความพยายามที่จะเก็บรักษาศพ ก็คือ การเผาศพ ประเพณีการเผาศพนั้นมีเหตุผลที่แตกต่างกันไปในแต่ละกลุ่มวัฒนธรรม ในศาสนาฮินดู ถือว่าการเผาศพเป็นสภาวะสุดท้ายของการทำให้ร่างและกิเลสตัณหาได้กลับไปรวมเป็นเอกภาพกับความศรัทธา ไปสู่ความหลุดพ้น ในพิธีศพของฮินดู ผู้ไว้ทุกข์หลักจะทูปกะโหลกของศพให้แตกเพื่อปลดปล่อยดวงวิญญาณจากการติดกับเนื้อหนังมังสา การจัดพิธีเผาศพนั้นแตกต่างกันไปตามวรรณะของผู้ตาย หากเป็นพวก “ศูทร” เวลาเผาศพจะจุดไฟเผาบริเวณเท้าก่อน วรรณะ “แพศย์” จะเริ่มต้นจุดไฟเผาบริเวณสะโพก “กษัตริย์” เริ่มจุดไฟที่บริเวณหัวไหล่ และ วรรณะ “พราหมณ์” ซึ่งเป็นกลุ่มที่ติดต่อกับพระเจ้าได้จะจุดไฟเผาที่ศีรษะก่อน ที่เมืองพาราณสีอันศักดิ์สิทธิ์ ณ ประเทศอินเดีย ร่างนศพของผู้ตายจะถูกนำไปเผาที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา (Ganges) ถ้าถ่านกระจายไปกับสายน้ำนั้นถือเป็นความหวังที่จะปลดปล่อยผู้ตายให้หลุดพ้นจากวัฏจักรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดไปด้วย

อย่างไรก็ตาม การเผาศพอาจเป็นความตั้งใจที่จะทำในสิ่งตรงข้ามก็ได้ ในมหากาพย์อิลียดของโฮเมอร์ ยุคกรีกโบราณนั้น ความตายในอุดมคติคือการถูกสังหารในขณะที่ยังอยู่ในวัยหนุ่มสาว ดังนั้นศพของวีรบุรุษผู้ตายในสงครามจึงถูกเผา เพื่อว่าความทรงจำถึงร่างอันสมบูรณ์ของพวกเขาจะได้ไม่ถูกเจือปนด้วยภาพแห่งความเสื่อมและการเปลี่ยนแปลง (Vernant 1982)

ในบางสังคม การปฏิบัติต่อร่างผู้ตายอาจสะท้อนถึงความกังวลในเรื่องอื่นๆ เช่น ในเมลานีเซีย การเผาศพถูกมองว่าเป็นการแลกเปลี่ยนของห่วงโซ่การแลกเปลี่ยนของขวัญที่ผูกพันกันมาจากการแต่งงาน ในหมู่ชาวกิมิ (Gimi) แห่งนิวกินี ถือว่าบุคคล (person) นั้นคือผลพวงของการหลอมรวมกันของกระดูกซึ่งได้มาจากสายตระกูลที่ถือกำเนิดมากับเนื้อหนังมังสาซึ่งเชื่อกันว่าได้มาจากหญิงที่แต่งงานด้วยซึ่งเป็นสายตระกูล (clan) อื่น ดังนั้นการตายจึงเป็นการทำลายความเป็นบุคคล ความคิดเช่นนี้ปรากฏชัดเจนในวิถีปฏิบัติที่ผู้หญิงของเผ่าต้องทำหน้าที่กินเนื้อของผู้ตายเพื่อปลดปล่อยกระดูกซึ่งมาจากสายตระกูลสามีและทำให้ดวงวิญญาณกลับไปยังป่าดั้งเดิมได้ พิธีกรรมเหล่านี้ไม่เพียงแต่มีความสำคัญทางสังคมแต่ยังมีส่วนทำให้เชื้อโรคบางชนิดติดต่อกับผู้ตายไปเฉพาะกับผู้หญิงซึ่งสัมผัสและกินเนื้อผู้ตายอีกด้วย

มีการศึกษาถึงบทบาทของพิธีกรรมที่ช่วยเยียวยาหรือบรรเทาอารมณ์เศร้าโศก กังวล ความระส่ำระสายของความสัมพันธ์ของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ ทั้งนี้แบบแผนปฏิบัติในพิธีจะแตกต่างกันไปขึ้นกับ เพศ วัย สถานะทางสังคมของผู้ตาย และผลกระทบของการตายที่มีต่อกลุ่มสังคม เช่นในหลายกลุ่มสังคม การตายของเด็กทารก แม้จะสร้างความโศกเศร้าให้แก่พ่อแม่ แต่จะไม่มีพิธีใดๆ เพราะถือว่ายังไม่ได้เข้าเป็นสมาชิกของสังคม ในขณะที่การตายของคนสูงอายุ ซึ่งมีลูกหลานมากมายมักจะมีการจัดอย่างใหญ่โต มีทั้งการเฉลิมฉลองและการไว้ทุกข์ ซึ่งอาจแสดงออกด้วยการร้องไห้ โทนศีรษะ หรือใส่เสื้อผ้าเฉพาะเพื่อแสดงช่วงเวลาการไว้ทุกข์ ในบางกรณีพิธีศพมี

ได้มีแต่การแสดงอารมณ์โศกเศร้าเท่านั้น เพราะเมื่อมีการตายย่อมมีการเกิดใหม่ขึ้นแทนที่ผู้ตายด้วย ในกรณีของผู้ที่มีสถานภาพสูง มีทรัพย์สินสมบัติที่จะส่งต่อให้ผู้อื่นจำนวนมาก เช่น กษัตริย์ หรือผู้นำ ระยะเวลาในการจัดพิธีจะยาวนานกว่าและมีช่วงเวลาการไว้อาลัยที่นานกว่าเพื่อทิ้งช่วงให้เกิดการจัดดูดยภาพขึ้นใหม่ในกลุ่มคนที่สัมผัสทรัพย์สินสมบัติและอำนาจนั้น ในพิธีศพมักเป็นการแสดงถึงจุดสิ้นสุดของชีวิตและเน้นความต่อเนื่องสืบต่อไป

นอกจากนี้ พิธีกรรมยังสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับโลกหน้าและชีวิตหลังความตาย ความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” หรือ “ดวงวิญญาณ” ที่ยังคงอยู่ต่อไป ในพิธีกรรมจึงมักมีการแนะนำหรือนำทางให้ดวงวิญญาณสามารถไปยังจุดหมายได้ เพื่อมิให้เกาะติดหรือกลับมารบกวนคนที่มีชีวิตอยู่ในรูปแบบของผี หรือ ก่อให้เกิดสิ่งไม่ดีแก่สังคมได้ แนวคิดในการจัดแบ่งประเภทของการตายว่า อะไรคือการ “ตายดี” หรือ “ตายร้าย” ก็มีความแตกต่างกันด้วย ในบางสังคมถือว่า การฆ่าตัวตายนั้นเป็นบาปสูงสุด แต่ในกลุ่มบางสังคม เช่น ชาวมุสลิมในญี่ปุ่นในอดีตนั้นถือว่า การฆ่าตัวตาย (ฮาราคีรี) นั้นเป็นสิ่งที่น่ายกย่อง การประกอบพิธีกรรมอย่างถูกต้องเหมาะสมกับสาเหตุการตายและตำแหน่งทางสังคมของผู้ตาย จึงมีความสำคัญต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ด้วย งานวิจัยต่างๆ ได้บ่งชี้ว่า ถึงแม้ว่าความเชื่อเรื่องผีจะเป็นสากลปรากฏอยู่ทุกสังคม แต่ผิ้นั้นจะสามารถทำร้ายหรือช่วยเหลือคนที่ยังมีชีวิตอยู่ได้อย่างไรนั้น ขึ้นกับสังคมและความเชื่อเฉพาะทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันไป

ในบางกรณี การประกอบพิธีกรรมมิได้สะท้อนเพียงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่จากไปกับคนที่ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น พิธีศพยังถูกใช้เป็นพื้นที่เพื่อต่อรองความสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีชีวิตอยู่ด้วยกัน จากงานศึกษาของ Seremetakis (1991) ที่วิเคราะห์การแสดงบทบาทในงานศพของผู้หญิงซึ่งอาศัยอยู่ในแถบ Inner Mani ตอนใต้ของกรีซ นับแต่โบราณชาวมานีแบ่งกลุ่มตามสายตระกูล ชัดแย้งและสู้รบล้างแค้นกันมาโดยตลอด ทำให้มีการตายเป็นจำนวนมาก สิทธิในการถือฤกษ์แหวนคอยสำหรับเก็บอาวุธและเผ่าระวังชุมชนถือเป็นสิ่งสำคัญซึ่งจะสืบทอดต่อมายังผู้ชายเท่านั้น ผู้หญิงถูกแลกเปลี่ยนเพื่อสร้างพันธมิตร สังคมที่ชายเป็นใหญ่นี้ เสียงของผู้หญิงไม่ถูกรับฟังนักในชีวิตประจำวัน ทว่าเมื่อมีการตายเกิดขึ้น โดยเฉพาะการตายของชายหนุ่มที่ยังแข็งแรง ผู้หญิงทั้งชุมชนจะต้องมาร่วมกันร้องเพลงไว้อาลัยต่อผู้ตาย เป็นการด้นสดและร้องโต้ตอบกัน นอกจากนี้ยังมีการฝันหรือเห็นลางบอกเหตุร้าย และการเข้าทรงในร่างหญิง พิธีศพจึงเป็นพื้นที่ที่ผู้หญิงใช้พูดแสดงความคิดเห็นที่มีต่อสังคมรอบตัว วิภาษณ์สถานการณ์ซึ่งไม่สามารถพูดได้ในชีวิตประจำวัน เป็นพื้นที่แสดงออกถึงการต่อต้านอำนาจอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม พิธีกรรมความตายมิได้หยุดนิ่ง เมื่อสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงย่อมส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อ และการปฏิบัติต่อผู้ตายด้วย ปัจจุบันเมื่อมีการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานมาทำงานในเขตเมืองมากขึ้น มีการเปลี่ยนคำจำกัดความของความตายใหม่ในสังคม

ตะวันตกให้สัมพันธ์กับการหยุดหายใจและการหยุดระบบหมุนเวียนโลหิต ไปจนถึงการหยุดทำงานของสมอง โดยใช้เครื่องมืออิเล็กทรอนิกส์ที่ทันสมัยต่าง ๆ เป็นเครื่องวัด ชิ้นส่วนอวัยวะสามารถปลูกถ่ายให้ผู้อื่นได้ เทคโนโลยีได้เข้ามามีบทบาทในการเปลี่ยนนิยามความตาย และทำให้มันคลุมเครือมากยิ่งขึ้น จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจว่าการเปลี่ยนแปลงต่างๆ จะสะท้อนและปรากฏในพิธีศพอย่างไร

แนะนำหนังสือ

ปราณี วงษ์เทศ. (2534). *พิธีกรรมเกี่ยวกับการตายในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

Bloch, Maurice and Jonathan Parry (eds.). (1999). *Death and the regeneration of life*. Cambridge, U.K : Cambridge University Press.

Frazer, James G. (1913). *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*. London: V.I. Dawsons of Pall Mall.

Gennep, Arnold van, translated by Monika B. Vizedom and Gabrielle L. caffe. (1961). *The rites of passage*. Chicago : University of Chicago Press.

Hertz, R. 1960. “A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death”. In *Death and the Right Hand*. Translated by R. Needham and C. Needham. New York: Free Press.

Metcalf, Peter and Richard Huntington. (1999). *Celebrations of death : the anthropology of mortuary ritual*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.

Radcliffe-Brown, A.R.(1933). *The Andaman Islanders*. Cambridge: Cambridge University Press.

River, William H.R. (1926). “The Primitive Conception of Death.” In *Psychology and Ethnology*. London: Kegan Paul.

Rosenblatt, Paul C., R. Patricia Walsh, and Douglas A.Jackson. (1976). *Grief and Mourning in Cross-Cultural Perspective*. New Haven: HRAF Press.

Seremetakis, C. Nadia. (1991). *The last word: women, death, and divination in inner Mani*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

